

CHOR ROSSIYASINING TURKISTONDAGI “TSIVILIZATSION TA’LIM MISSIYASI” VA UNING TURKISTON XALQ TA’LIMIGA TA’SIRI

Nazarov Alisher Abdisamamdovich

*Filologiya va tillar kafedrasi mudiri, University of Manegment and future technologies nodavlat ta’lim muassasi, Toshkent shahri
alishernazarov@gmail.com*

Annotatsiya. XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida Chor Rossiyasi, Turkistonni o‘zining mustamlakasi sifatida boshqarishga kirishganidan so‘ng, hududda ta’lim siyosatini amalga oshira boshladi. Bu siyosatning asosiy maqsadi, nafaqat Turkistonni iqtisodiy va siyosiy jihatdan bosib olish, balki “tsivilizatsion ta’lim missiyasi”ni amalga oshirish orqali mahalliy aholini ruslashtirish va Rossiya imperiyasiga bo‘ysundirish edi. Ushbu maqolada, Chor Rossiyasining Turkistondagi “tsivilizatsion ta’lim missiyasi”ning mohiyati va uning Turkiston xalq ta’limiga ta’siri tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Turkiston, Chor Rossiyasi, an’anaviy maktab, madrasa, savodxonlik, rus-tuzem maktablari, imperatorlik ma’muriyati.

“Turkiston” atamasi turli davrlarda turli joylarga nisbatan turlicha ishlatilgan. Tarixchi V.V. Bartoldning ta’rifiga ko‘ra, Turkiston – forscha so‘z bo‘lib, “turklar yurti”, ya’ni turklar yashaydigan joy nomi va o‘rta asrlarda turk xalqlarining ko‘chishi jarayoniga qarab, turli hududlarga nisbatan qo‘llanilgan[1]. “Turk” - turkiy xalq yoki turklarning ajdodlariga nisbatan ishlatilgan so‘z bo‘lib, “iston” esa fors tilida “yurt” yoki “mamlakat” degan ma’noni bildiradi. Shu tariqa, “Turkiston” so‘zi turk xalqlarining yashash yurtini anglatadi. Tarixan, bu atama Markaziy Osiyo hududidagi keng miqyosli geografik mintaqani ifodalashda ishlatilgan.

Rossiya bosqini davrida Turkiston keng hudud sifatida tushunilgan bo‘lib, shimolda Ural, Turgay, Akmolinsk va Semipalatinsk viloyatlari bilan, janubda Eron va Afg‘oniston bilan, sharqda Xitoy bilan, g‘arbda Kaspiy dengizi bilan chegaralangan edi. Uning maydoni 1 652 238 kv.km, aholisi esa 6 million kishigacha bo‘lgan. Ushbu keng hudud XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylandi. Chor Rossiyasi Turkistonni zabt etganidan so‘ng, ruslar mahalliy ta’lim muassasalarini o‘zlariga qarshi

kurash markazi sifatida ko‘rishgan. Shuning uchun, birinchi navbatda, imperatorlik ma’muriyati ruslashtirish jarayonida ushbu muassasalarga e’tibor qaratib, asta-sekin o‘z maqsadlari ustida ishlay boshladilar. Rossiya 1717-yildagi Xiva ekspeditsiyasining muvaffaqiyatsiz natijasidan so‘ng Astraxandan va Orenburgdan janubiga, Qozog‘istonga harakatni boshlagan bo‘lsada, Turkistonning to‘liq zabt etilishi 1865-yilga to‘g‘ri keladi, chunki rus qo‘shinlari general M. Chernyayev (1828-1898) boshchiligida Toshkentni egallashdi. Egallangan hududlar asosida 1867-yilda imperatorlik tomonidan alohida Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi va general K.P. fon Kaufman (1818-1882) uning birinchi general-gubernatori etib tayinlandi. Yangi general-gubernatorlik markazi sifatida Toshkent tanlandi, va u uchta viloyatdan iborat bo‘ldi: Sirdaryo, Semirechye va Zarafshon okrugi. 1873-yilda Turkiston general-gubernatorligiga Xiva xonligidan ajratilgan Amudaryo bo‘limi qo‘shildi, 1876-yilda esa 1875-yilda yo‘q qilingan Qo‘qon xonligi o‘rnida tashkil etilgan Farg‘ona viloyati qo‘shildi. 1894-yilda esa 1881-1885-yillarda general M. Skobelev (1843-1882) va M. Annenkov (1835-1899) tomonidan zabt etilgan Zakaspiy mintaqasi unga qo‘shildi. 1894-yilda Stepik general-gubernatorligi tashkil etilganidan so‘ng, Semirechye viloyati unga qo‘shildi. Bu o‘zgarishlardan so‘ng, Turkiston general-gubernatorligi Sirdaryo, Farg‘ona, Samarqand, Zakaspiy viloyatlari va Amudaryo bo‘limidan iborat bo‘ldi[2].

Chor Rossiyasi ma’muriyati Turkistonda o‘z faoliyatini mahalliy aholi o‘rtasida “savodxonlikni oshirish g‘oyalarni” singdirish bilan boshladi, shu bilan birga, yangi bosib olingan etilgan hududlarda Yevropaning “tsivilizatsion ta’lim tizimi” ostida o‘z go‘yalarini singdira boshladi. Ushbu “ta’lim tizimi”, ko‘plab ijobiy tomonlarga ega bo‘lgan bo‘lsada, Turkiston xalqlari uchun ko‘plab salbiy hodisalarga ham sabab bo‘ldi.

1908-1910-yillarda Turkistonning Taftish komissiyasining boshlig‘i, graf K.K. Palenning (1861–1923) ta’rifiga ko‘ra, ruslarning “tsivilizatsion ta’lim missiyasi” quyidagilarni o‘z oldiga maqsad qilgan: Yevropa boshqaruv usullari va madaniyati bilan tanishtirish, asrlar davomida Osiyo xonliklari tomonidan boshqarilgan va talangan yerlarga yangi nafas berish, qullikni bekor qilish va xonlar va Amirlikning qonunlarini va ularning amaldorlari – hududlardagi beklklardagi vaziyatni Rossiya qonunlari bilan, barcha aholiga ijtimoiy holatidan qat’iy nazar teng huquqlarni ta’minlashni o‘z oldiga maqsad qiladi. Ammo, aslida, hamma narsa graf Palen tasvirlaganidek silliq va yaxshi

bo‘lganmikan? O‘sha paytda buyuk tatar pedagogi Ismoil Gaspirinskiy ruslarning “tsivilizatsion ta’lim missiyasi”ni inkor etgan edi. U ruslarga shunday yozgan edi: “Oxirgi yillarda ko‘p marta chor Rossiyasining Sharqda katta tsivilizatsion ta’lim missiyasi haqida o‘qib eshitdik. Ajoyib, mukammallik. Ammo bu missiya qanday tarzda namoyon bo‘lishi kerak? Qozilarni tuman rahbarlari, naiblarni – provinsiya boshliqlari, beklarni – viloyatlar va guberniyalarga, dehqonlarni – soliq, boshqa soliq va to‘lovlarni, ipak xalatlar va beshmetlarni – aristokratlarning yoqa bilagiga almashtirish – bu missiyaning mazmuni va bundan boshqa hech narsa qolmaydimi?” [3]. V.P. Nalikvin, yuqoridagi Gaspirinskiyning so‘zlarini tasdiqlagan holda, birinchi navbatda, viloyatlarning tumanlar va bo‘linmalarga bo‘linganligi ko‘p hollarda xon davridagi shunga o‘xshash bo‘linish bilan mos kelishini, ikkinchidan, tuman boshlig‘ining funksiyalari ham xonning xokim (yoki bek) funksiyalariga juda o‘xshash ekanligini yozgan. V.P. Nalikvin bir qadar ruslarning madaniy missiyasini inkor etadi. Nalikvin shunday yozadi: “Ruslar tomonidan Turkistonni zabt etish vaqtiga kelib, mahalliy aholi allaqachon nisbatan yuqori darajada ta’lim va madaniyatga ega edi, ular qadimdan ta’limiy qarashlarga ega, ular jamiyat ongida hayot qarashlarini islomiy ta’limoti va asosan fors adabiyoti tomonidan ilgari surilgan falsafiy g‘oyalar bilan solishtirish orqali yaratilgan edi. Ushbu adabiyot qadimdan sufiizmning kuchli ta’sirida bo‘lgan, bu esa bir vaqtlar juda liberal yo‘nalishdagi ta’limot edi” [4].

Chor Rossiyasi ma’muriyati o‘zining “tsivilizatsion ta’lim missiyasini” maktabni isloh qilishdan boshladi, bu ular uchun “katta ahamiyatga ega ish” edi. Kaufman ma’muriyati Turkistonning ta’lim muassasalarini o‘zgacha tarzda tashkil etish va ularga bo‘ysundirishni boshladi. Rus amaldorlari siyosiy sabablarga ko‘ra mahalliy maktablarni to‘satdan yopib qo‘ya olmaydilar. Ular faqat bu muassasalarni e’tiborsiz qoldirish va ularni daromaddan mahrum qilish imkoniga ega edilar. V.V. Bartoldning yozishicha, Turkiston viloyatining rahbari K.P. Kaufman musulmon ta’lim muassasalarini, shu jumladan o‘quv muassasalarini ham e’tiborsiz qoldirgan. Kaufman mahalliy ta’lim muassasalarining rus hukumatidan hech qanday yordam kutmasligi kerak deb hisoblagan. “Musulmonlarning birdamligini so‘ndirish” maqsadida u islomning Turkistonda mavjudligini inkor etishni taklif qilgan, ya’ni islomni murosaga keltirib, uning hukmronligini o‘zgartirishga harakat qilmaslik, lekin hech qanday ruhiy musulmon ierarxiyasini tan olmaslik kerak degan g‘oyani ilgari suradi.

Kaufmanning siyosati birinchi navbatda vaqf mulklarini yaratish va ulardan foydalanishni taqiqladi – bu esa Turkistonda ta’lim muassasalarining mavjudligi uchun eng asosiy daromad manbai bo’lib, yer mulkidan, shahar do’konlaridan va boshqalardan olingan daromadlarni o’z ichiga olgan. Kaufman, Turkiston viloyatida boshqaruv bo’yicha hisobotiga ko’ra, yangi vaqf xayriya qilinishini tan olish va tasdiqlashdan voz kechgan. XIX asrning 80-yillarida general-gubernator Chernyayev boshchiligidagi Toshkentdagi madrasalardan birining vaqfi musodara qilinib, rus xayriya jamiyatiga berilgan edi. N.A. Bobrovnikov Samarqand viloyatidagi madrasalarning ahvolini tasvirlaganda madrasalar vaqf mulkidan ozod qilingan degan iboralarni ishlatadi[5]. 1872-yilda Sirdaryo viloyatining harbiy gubernatori N.N. Golovachev (1823–1887) Toshkentdagi “Nazar Biy” madrasasining vaqfini musodara qilib, uning egasi uni noqonuniy yo’l bilan qo’lga kiritganligini aytgan va uning yillik daromadini, ya’ni 1200 rubllarni, Turkiston xayriya jamiyatiga yo’naltirgan. Turkistonda vaqf yer egalari odatda xayriya yoki o’quv muassasalarini, ularning faoliyatini moliyalashtirish uchun hadya qilardilar, bu muassasalar o’z mulkini foydalanish orqali aholidan soliq yig’ish orqali daromad olardi. Mahalliy aholi vaqf mulklarini davlat foydasiga tortib olishga qarshi norozilik bildirib boshladi, chunki bu musulmon qonunlariga zid edi, vaqf pullari to’g’ridan-to’g’ri kambag’allar o’rtasida taqsimlanishi kerak edi. Ammo Turkiston general-gubernatorligi rasmiy matbuot organi “Turkiston Vedomosti” musodara qilingan vaqf daromadlarini Toshkentning kambag’allariga yordam berish uchun muvaffaqiyatli qarz olish harakati sifatida ko’rsatib o’tadi[6].

Rus amaldorlarining Turkistondagi faoliyati ularning Osiyo hududlaridagi tsivilizatorlik missiyasi haqidagi bayonotlariga zid edi. “Umumiy tsivilizatorlar” sifatidagi ruslar tasviri, umumiy va ijobiy milliy xarakterli ega edi. Ular o’lkadagi madaniy boylikni ko’paytirish o’rniga, uni talon-toraj qilayotgan edilar. Hattoki N. Ostroumov ham ko’plab rus amaldorlarini yomon madaniyatli boshqaruvda ayblagan. Ko’plab amaldorlar, o’z mansablaridan foydalangan holda, noyob qo’lyozmalar, qadimiy gilamlarni qo’lga kiritganlar. Chor Rossiyasi amaldorlari Turkistonga kirib kelishi bilan vayron bo’lgan madrasalar va saroylaridagi kutubxonalarni tezda o’mara boshlashdi. Rus amaldorlari har xil bahonalar bilan noyob bo’lgan kitoblarni yig’ib, Rossiyaga jo’natishardi. Kaufmanning buyru’gi bilan sharqshunos A. Kun Xiva xonining kutubxonasidan 300 ta noyob kitobni olib ketgan. N. Xannikov Buxoroda 166 ta

tanlangan kitobni yig‘gan, V. Vyatkin esa Samarqanddan 190 ta tanlangan kitobni Rossiyaga jo‘natgan. Ba’zi bir rus ilmiy muassasalarining xodimlari, turli-tuman tadqiqotlar uchun maxsus yuborilgan bo‘lib, asosiy ishlaridan tashqari, noyob kitoblarni yig‘ish bilan ham shug‘ullanishgan. Bunday ilmiy xodimlardan biri, Imperatorlik Fanlar Akademiyasining K. G. Zaleman, O‘rta Osiyoga safar qilgani haqidagi hisobotida o‘z bilan Peterburgga olib kelgan kitoblari haqida ma’lumot beradi. Zalemanning yozishicha Samarkand viloyat boshqarmasidagi tarjimon V. Vyatkin unga uyghurcha izohlar bilan Zamaxshari lug‘atining juda qadimiy nusxasini bergan [7]. Zalemanning yana bir ma’lumotiga ko‘ra, u 1898 yilda Qo‘qon shahriga tashrif buyurganida, Xudoyorxon saroyi kutubxonasi butunlay yo‘qolgan. U kutubxona xizmatchisini topishga muvaffaq bo‘lib, undan uchta qimmatbaho qo‘lyozma sotib olgan. Chor hokimiyatining mahalliy vakillari ham noyob kitoblarni yig‘ish bilan shug‘ullanishgan. Yig‘ilgan kitoblarni ular o‘zlarida saqlashgan yoki turli mehmonlarga sovg‘a sifatida tarqatganlar. Shunday “xayriya qiluvchilardan” biri bilan Zaleman uchrashishga muvaffaq bo‘lgan.

Sovet hukumati mahalliy aholiga rus tilida o‘qitadigan dunyoviy maktablarni joylashtirishga undagan sabablari turlicha bo‘lgan. Avvalo, mustamlakachilik maqsadlari, ya’ni “Chor Rossiyasi manfaati” deb atalgan, ya’ni aholini ruslashtirish siyosati kirib keldi. Chor hokimiyat mahalliy aholi o‘rtasida rus tilini, grammatika va boshqa maktab fanlarini rus tilida o‘rgatish siyosatini boshladilar. Chor Rossiyasining maktab siyosati birinchi navbatda bir asosiy vazifani ko‘zlagan edi – bu mahalliy aholini ruslashtirish va ularni Rossiya imperiyasiga xizmat qildirish.

Kaufmanning umumiy ta’lim siyosati, ruslar va mahalliy aholi xalqlarning bolalarini birga o‘qitadigan, dinni o‘z ichiga olmaydigan maktablarni yaratishni nazarda tutgan. Kaufman fikricha, bunday maktablar ko‘chmanchi xalqlarni tub mahalliy xalqlarning diniy ta’siridan ajratish va ulardan chiqarish uchun xizmat qilardi. Bu siyosat, arab yozuvini rus alifbosiga almashtiradigan rus transkripsiyasining joriy etilishini o‘z ichiga olgan. Bunday usul keng tarqalgan va N. Ilyinskiy tomonidan amalga oshirilgan. Shunday qilib, Kaufman loyihasi Turkiston viloyatida aynan ko‘chmanchi qirg‘izlar uchun rus maktablarini ochishni taklif qilgan va ularning tezda ruslashishiga umid qilgan, shundan so‘ng tub aholi ularga ruslashtirish siyosatiga qarshi ta’sir ko‘rsata olmaydi degan xulosaga kelishgan. Kaufman XIX asrning 80-yillari boshida imperator

Aleksandr III ga xabar berib, yangi hududda xalq ta’limi ishini tashkil etishda hukumatga “yaxshi tashkil etilgan xalq ta’limi tizimiga” qarshi turishiga to’g’ri kelganini aytgan. Bu tizim asrlar davomida sobiq xonliklar va amirliklar hududida shakllangan edi. Hukumat bu ta’lim muassasalariga aniq shubha bilan qaragan va ularning faoliyatini cheklashga harakat qilgan, shuningdek, rasmiy ravishda diniy ta’lim yoki islomiy huquqiy tizimning kundalik hayotga aralashmaslikka alohida e’tibor bergan.

Turkistonda islomni va uning ta’lim muassasalarini inkor etish siyosatiga qarshi bo’lgan shaxs, N. Ostroymov edi. U musulmonlarning umumiy ta’lim muassasalariga, ya’ni an’anaviy maktablar va madrasalarga qat’iy nazorat va boshqaruvni qo’llab-quvvatlagan. Ostroymov ularni eng katta xavf sifatida ko’rgan va ularni to’liq inkor etishni siyosiy xato deb hisoblagan. Uning fikriga ko’ra, Turkiston administratsiyasining bunday siyosati “ko’chmanchi qirg’izlarni sartlar va tatarlarning ta’siridan chiqarib yuborish, kelajakda ruslar o’rnashgan sartlarni o’z ta’sirida ushlab tura olish, musulmon maktablari o’z siyosatini davom ettirib, uning tabiiy yo’l bilan pasayishiga umid qilishadi”. Shuningdek, u yangi tatarlar, yosh tatarlar va butun dunyo musulmonlari bilan birlashish uchun intilayotgan tatarlar ta’siriga tushishini ham ogohlantirgan. Ammo uning bu boradagi faoliyati faqat maslahatlar bilan cheklangan edi. Ruslar musulmon maktablarini inkor etish siyosatini davom ettirib, uning tabiiy ravishda pasayishiga umid qilishadi.

Chor Rossiyasining ta’lim siyosatining Turkiston xalq ta’limiga bir qancha ta’sirlari bo’ldi. Bir tomondan, rus ta’lim tizimi orqali mahalliy xalqlarga yangi bilimlar berildi, yangi fanlar va texnologiyalar o’rgatildi. Ammo, bu jarayonning asosiy maqsadi mahalliy xalqlarni o’z madaniyatidan ajratish, ularni rus madaniyatiga moslashtirish va ruslashtirish edi. Ruslashtirish jarayoni, xususan, rus tilining o’rnatilishi, rus madaniyati va tarixining o’rgatilishi, mahalliy xalqlarning o’z tillarini va madaniyatlarini unuta boshlashiga olib keldi. Shuningdek, rus ta’lim tizimi mahalliy diniy maktablarning faoliyatini chekladi, bu esa mahalliy xalqlarning diniy e’tiqodlari va an’analari bilan bog’liq ta’lim tizimining zaiflashishiga sabab bo’ldi.

Bundan tashqari, yangi tashkil etilgan rus maktablari faqat ruslar va yuqori tabaqa aholi uchun mavjud bo’lsa, mahalliy xalqlar uchun bu ta’lim tizimi qiyinchiliklar yaratdi. O’rta va past tabaqa aholi uchun rus maktablari cheklangan edi, shuning uchun ular rus madaniyatiga to’liq integratsiyalashish

imkoniyatiga ega bo‘lishmagan. Chor Rossiyasining Turkistondagi “tsivilizatsion ta’lim missiyasi” nafaqat ta’lim sohasida, balki Turkiston xalqlarining madaniy, diniy va ijtimoiy hayotida ham katta o‘zgarishlarga olib keldi. Rus ta’lim tizimi orqali mahalliy xalqlarni ruslashtirish maqsadi amalga oshirildi, ammo bu jarayonning oqibatida mahalliy madaniyatning o‘ziga xosligiga ta’sir qildi va mahalliy xalqlar o‘z an’analaridan saqlab qolishga harakat qilishgan. Ushbu siyosatning natijalarini to‘liq baholash uchun, aniq bir tarixiy kontekstda, xalq ta’limining rivojlanishiga ta’sirini va uning kelajakdagi natijalarini yana bir bor tahlil qilish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бартольд В.В. Задачи изучения Туркестана // Наука и просвещение. 1922. №2
2. Saray Mehmet. The Russian, British, Chinese and Ottoman rivalry in Turkestan. – Ankara: Turkish Historical Society, 2003; Содиқов Ҳ. ва бошқ. Ўзбекистоннинг янги тарихи... – Б.62 – 214; Терентьев М. История завоевания Средней Азии (с картами и планами). В 3-х т. – Спб., 1906. Т.I.
3. Гаспринский Исмаил. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина. – Симферополь, 1881. – С.5.
4. Наливкин В. Туземцы раньше и теперь / Издание А.Л.Кирснера. – Ташкент, 1913. – С.66
5. Бобровников Н.А. Русско-туземные училища, мектебы и медресы Ср. Азии. – Спб., 1913. – С.86.
6. Sahadeo Jeff. Russian colonial society in Tashkent, 1865 – 1923. – Bloomington: Indiana University Press, 2007. – P.75
7. Залеман К.Г. Отчет о поездке в Среднюю Азию. Из известий Центральной АН. VIII. 1898 (12/24. 1897). – С.1.